

lenmesine bir başlangıç olmak üzere Bâb-ı Defteri'de müteferrik olan kalemler ve kâtipler birbirine bağlandı. Bu çerçevede küçük rûznâmçe ile kâğıd-ı bîrûn emaneti ve tarihçilik memuriyetleri maliye tezkereciliğine dahil edildi.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Defteri*, nr. 6746, 16602; BA, *MAD*, nr. 161, 7156, 8530, 16441, 23014, 23296; BA, Ali Emîri, Sultan III. Mustafa, nr. 280/22393; Sultan IV. Mehmed, nr. 31/3545, 31/3553; BA, *HH*, nr. 1260/48746-A; BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 42/2097; BA, Cevdet-Maliye, nr. 577/23682; Câbî Ömer Efendi, *Tarih* (haz. Mehmet Ali Beyhan), Ankara 2003, II, 800, 909, 1017; Lutfi, *Tarih* (haz. Ahmet Hezarfen), İstanbul 1999, I, 90; a.e. (haz. Yücel Demirel – Tamer Erdoğan), II-III, 451, 662; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 69, 70, 381; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 29, 36, 140; *Takvîm-i Vekâyi'*, sy. 17, İstanbul 1247; sy. 52 (1248); sy. 75 (1249); sy. 102, 124 (1251); sy. 163 (1254).

GÜLDEN SARIYILDIZ

KAHVEHANE

Osmanlı toplum hayatında sosyalleşme mekânları arasında önemli bir yere sahip olan kahvehaneler aynı zamanda bu özelliği sebebiyle bir nevi kamu alanına dönüşmüştür. Kahvehane tipi yerlerin ilk örneklerine XVI. yüzyılın başlarında Mekke,

XVI. yüzyılda İstanbul'daki bir kahvehaneyi tasvir eden minyatür (The Chester Beatty Library, nr. 439, vr. 9*)

Kahire ve Şam'da rastlanır. Aynı yüzyılın ortalarında İstanbul'da da kahvehaneler ortaya çıktı. Yaklaşık bir asır sonra kahvehanelerin Osmanlı dünyasından Avrupa'nın Viyana, Paris, Londra gibi büyük şehirlerine taşındığı bilinmektedir. XIV. yüzyıldan beri sağlık ve esenlik için tüketilen kahvenin bir içecek şeklinde daha geniş bir tabanda rağbet görmesi ve kahvehanelerin yaygınlaşması İstanbul merkezli olarak gerçekleşti. İstanbul'daki ilk kahvehanelerin 1550'lerin başlarında açıldığı genelde kabul edilir. Dönemin tarihçilerinden Âlî Mustafa Efendi'ye göre Arap coğrafyasında uzun zamandır bilinen kahvehaneler İstanbul'da 1553'te ortaya çıktı. XVII. yüzyıl tarihçilerinden Peçuylu İbrâhim ilk kahvehaneleri, Halepli Hakem adlı bir tüccarla Şamlı Şems adında bir kişinin İstanbul Tahtakale'de 962'de (1554-1555) açtıklarını yazar. Böylece şehir hayatına giren kahvehanelerin sayısı kısa zamanda arttı. Kahve içmek ve sohbet etmek amacıyla buralarda toplanan muhtelif zümrelerden değişik kültür seviyelerinden insanlar yeni bir kültür ortamı, sosyalleşme mekânı ve siyasî iktidar karşısında seslerini duyurabilecekleri bir kamusal alana kavuştu. Kanûnî Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde İstanbul'da elli kahvehanelerin bulunduğu belirtilir. 1792'de düzenlenen defterlere göre bu sayı 1631'e, 1821'de ise 2076'ya ulaştı. İlk başlarda aşırı bir yenilik diye görülen kahvehane çok geçmeden normal sayıldı ve toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını karşılayan bir merkez konumuna geldi.

Halkın toplandığı kahvehaneler siyasî iktidarın ve yöneticilerin dikkatini çeken bir önem kazandı ve Osmanlı sosyal ve siyasal hayatının XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zaman zaman etkisi altında kaldığı çalkantıların ana mekânları olarak kabul edilmeye başlandı; devlet sohbeti denilen dedikodu ve söylentilerin yayıldığı yerler şeklinde görüldü. Siyasal otorite mevcut düzene bir tehdit kabul ettiği kahvehaneleri yasaklama yoluna da gitti. İlk dönemlerde iktidarın kahvehanelere dair tutumu bunları tamamen yasaklamak ve kapatmak oldu. Farklı bir toplumsallaşma ortamı gösteren kahvehaneye karşı olan menfi tavır önce Eyüp, ardından sur içi İstanbul ve Galata'daki bütün kahvehanelerin kapatılmasıyla sonuçlandı. Kanûnî Sultan Süleyman döneminin sonlarına doğru Eyüp, Galata ve İstanbul kadınlarına yollanan hükümlerde kahvehanelerin kapatılması ve tekrar açılmaları-

nın önlenmesi emrediliyordu (BA, *MD*, nr. 7, hk. 155, 1453). Bununla beraber yasaklama uzun sürmedi, yeni kahvehanelerin açılmasına devam edildi. 1583'te İstanbul kadısına gönderilen hükümdede yine kahvehanelerin yasaklanması talimatı verildiyse de kahvehanelerin çoğalmasına engel olunamadı. Özellikle XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi'nin ifadesine göre neredeyse her sokak başında bir kahvehane mevcuttu. Bilhassa Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi'nin fetvasıyla bir içecek olarak kahve bu tartışmanın dışında tutuldu, ancak Kadızâdeli hareketi kahvehanelerin kötü ününü yaydı. IV. Murad 1633'te İstanbul'daki bütün kahvehanelerin kapatılmasını ve kahve içilmesini yasakladı.

Bu yasaklama kahvehanelerin kapatılmasıyla ilgili son karar oldu. Ardından kahvehaneleri devletin kontrolü ve gözetimi altına alacak çareler arandı. Kahvehane kapatma işi ise uygunsuzluğun tesbit edildiği yerlerle sınırlı kaldı. Aslında kahvehaneler tehlikeli mekânlar olarak görülüyordu, fakat devletin bu mekânlar karşısındaki duruşunda değişime meydana gelmişti. Bu politika değişikliğinin sebeplerinden biri kahvenin ekonomik değeriyle alakalıydı. Kahve ticareti ciddi bir gelir kaynağı haline geldi, zira kahveden alınan vergi devlet hazinesinin düzenli gelirlerinden birini oluşturuyordu. Kahve ve tütün gibi yeni metâlar, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ve Asya'da temel bir ticaret emtiası ve devlet hazinesinin önemli bir gelir kaynağını teşkil ediyordu. Hatta Peçuylu İbrâhim'in yazdığına göre sadrazamlar yatırım için büyük kahvehaneler açıyor ve ciddi gelirler elde ediyorlardı. Bilhassa XVIII. yüzyılda kahvenin ekonomik değeri hayli arttı ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinde mevcut ekonomik ve siyasal yapıları ciddi mânada etkiledi. Devletin kahvehaneler karşısındaki tavrının değişmesinde diğer önemli bir etken de tebaa ile arasındaki ilişkilerin niteliğiydi. Zaman içerisinde temel politika, kamu alanının siyasî iktidar tarafından kontrolünden kayarak devletin tebaasıyla uzlaşmasına doğru gitti. Nitekim XVIII. yüzyılda hem devlet hem de kahvehaneler XVI ve XVII. yüzyıldakinden farklılaşmıştı. Bunların yanı sıra kahveci esnafı içerisinde yer alan yeniçerilerin mevcudiyeti de kahvehanelere karşı farklı bir tavır geliştirilmesine yol açıyordu.

Yazılı kültürün yaygın olmadığı modernleşme öncesi Osmanlı toplumunda kahvehaneler sözlü kültürün tesis ve devamının en önemli araçlarından biriydi

Amedeo Preziosi'nin bir Türk kahvehanesini tasvir eden 1858 tarihli renkli taşbaskı gravürü

ve ilk kuruldukları zamanlardan itibaren müdavimleri için okuma salonu olarak da hizmet vermişti. Peçuyulu İbrâhim'e göre aydın sınıftan iyi yaşamayı seven insanlar kahvehanelerde yirmi otuz kişilik gruplar halinde toplanabiliyordu. Bazıları âdâb-ı muâşeret yazıları ve kitap okuyor, bazıları tavra, satranç oynuyor, bir kısmı da yeni yazdıkları şiirler üzerine tartışma yapıyordu (*Târih*, I, 363). Bu mekânlarda *Muhammediyye*, *Battalname* ve *Hamzanâme* gibi dinî muhtevalı destanımı kitapların okunması bir gelenek halini almıştı. Kahvehanelerde sadece edebiyat sohbetleri değil çeşitli gösteri ve oyunlar da yapılıyordu. Kahvehane aynı zamanda Karagöz ve meddah gösterilerinin sunulduğu ve âşıkların yeteneklerini ortaya koyduğu en önemli mekândı. Özellikle âşık ve meddah kahvehanelerinde sanat icra ediciler, bir taraftan kahvehane müdavimlerini eğlendirirken diğer taraftan onlara bir kültürel birikim de aktarırlardı. Bu eğitici rollerinden dolayı kahvehanelere "mekteb-i irfan" ve "medresetü'l-ulemâ" denilmiştir (*Kâtib Çelebi*, s. 535).

Okuma mekânı şeklinde hizmet veren kahvehanelerin kıraathane diye adlandırılması Tanzimat sonrası döneme rastlar. Bu dönemde Avrupa'daki kulüp ve okuma salonlarında olduğu gibi bazı kahvehaneler, müşterilerin çeşitli konulardaki bilgi ihtiyaçlarının karşılanması için bünyelerinde

gazete ve mecmua gibi yayınların olduğu, geleneksel sahne sanatlarının icra edildiği kültürel mekânlara dönüştürüldü. İlk örnek Divanyolu üzerinde 1857'de açılan Sarafim Kıraathanesi'dir. Burası müşterileri için gazete ve dergi bulduran, sonraları kitap da satan bir yerdi. Ramazan gecelerinde Sarafim Kıraathanesi edebî tartışmaların yapıldığı bir salon olurdu. Nâmık Kemal, Ahmed Muhtar Paşa, Süleyman Paşa, daha sonra Ahmed Râsim, Halit Ziya (Uşaklıgil) gibi yazarlar burada toplanır, edebiyattan matematiğe, şiirden siyasete ve sosyolojiye kadar her şeyden bahsederlerdi. İstanbul'daki kıraathaneler Sarafim çizgisi üzerinden kendi gelenek-

lerini oluşturmaya başladı. Özellikle Şehzadebaşı Direklerarası'nda Fevziye Kıraathanesi, Divanyolu'nda Ârif'in Kıraathanesi, Nuruosmaniye'de Letafet Kıraathanesi bu geleneğin en önemli temsilcileridir. Kıraathaneler, İstanbul'da çoğunlukla Sultanahmet'ten Aksaray'a uzanan ana caddede yoğunlaşmıştı. Bu bölgenin sosyal dokusunu oluşturan bürokrat, esnaf ve entelektüel zümreler kıraathanelerin temsil ettiği kültürün muhtevasını belirliyordu. Kıraathaneler bir taraftan okuma mekânı iken diğer taraftan ramazan aylarındaki Karagöz gösterileri ve mûsiki fasılları ile son dönem kültürünün taşıyıcıları oldu. Bu tür mekânlar daha çok birer edebiyat mahfiliydi. Ayrıca halkın vakit geçirdiği bazı kahvehanelerin sahipleri gazete yanında küçük bir kitaplık buldurmaya gayret eder, müşteri çekmeye çalışırlardı. Hatta seçkin bir müşteri tabakasına çekmek isteyenler tabelalarına kıraathane yazmaya özel bir önem verirdi.

XIX. yüzyılda İstanbul'daki sayıları birkaç bine ulaşan kahvehaneler sadece kıraathane türünden ibaret değildi. Kahvehanelerin büyük bir çoğunluğu mahallelerde cami yanlarında teşekkül etmişti. Bu yüzyılın İstanbul'u kahvehanelerinin çeşitliliği ve renkliliğiyle büyük bir kahvehaneye dönüşmüştü. Şehrin sakinleri ya seçkin Direklerarası ve Beyazıt kahvehanelerini, Galata ve Pera'daki alafrağa kafeleri ya da mahalle kahvehanelerini tercih ederlerdi. Aynı dönemde kahvehanelere çok önemli iki yenilik dahil oldu: Bir içecek olarak çay ve kahvehanelerin görünümü. Çay tüketimi XIX. yüzyılın sonunda İranlılar ve Azerîler arasında yayılmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İstanbul'a göç eden Rus ve Balkan muhacirleri de çay kullanımının yaygınlaşmasını etkiledi. Kahvehaneleri andıran çayhaneler ortaya

İstanbul'da bir kahvehaneyi gösteren XX. yüzyıl başlarına ait renklendirilmiş kartpostal (Max Fruchtermann kartpostal koleksiyonu)

çıkacağı gibi çay, kahvehanelerde geleneksel içecek olan kahve ile rekabet eden bir içeceğe dönüştü. Öte yandan kahvehanelerin görünümü, iç düzenlemesi ve tezminatı ciddi bir dönüşüm geçirdi. Geleneksel kerevetler yerlerini masa ve sandalyeye bıraktı.

Kahvehane kültürü sadece İstanbul'da değil bütün imparatorlukta köylere varıncaya kadar yaygınlaştı. Özellikle kasaba mahalleleri ve köylerde camii yanında kahvehane temel toplanma mekânı olarak öne çıktı. Bunlar sohbet mekânı ve küçük çaplı oyunların oynandığı hoş vakit geçirme yerleri haline gelmişti. 1922'de bir Amerikan ekibi tarafından İstanbul'da yapılan araştırmada sayıları binlere ulaşan İstanbul kahvehaneleri yedi sınıfa ayrılıyordu. Bunlar han kahvehanesi, camilerin yakınındaki kahvehaneler, kıraathaneler, mahalle kahvehaneleri, esnaf kahvehaneleri, lokantaların kahvehaneleri ve köy kahvehaneleriydi. Bu tasnif günümüzde de İstanbul'daki kahvehane tipi mekânlar için geçerlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Âli Mustafa Efendi, *Mevâidü'n-nefâis fi kavâidi'l-mecâlis* (haz. Mehmet Şeker), Ankara 1997, s. 363; Peçuyul İbrâhîm, *Târih*, I, 363-364; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 534-535; D'Ohsson, *Tableau général*, IV, 76; R. S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Washington 1985; A. Raymond, *Yeniçerilerin Kahvesi: Abdurrahman Kethûda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi* (trc. Alp Tümertekin), İstanbul 1999; *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* (haz. H. Desmet-Grégoire – F. Georgeon, trc. Meltem Atik – Esra Özdoğan), İstanbul 1999; Cengiz Kırılı, *The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845* (doktora tezi, 2000), The State University of New York; a.mlf., “Kahvehaneler ve Hafiyeler: XIX. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol”, *Toplum ve Bilim*, sy. 83, İstanbul 1999-2000, s. 58-77; a.mlf. – Betül Başaran, “18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* (ed. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s. 7-20; Mehmet Genç, “Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle”, *le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales: espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)* (ed. M. Tuncşerher), Le Caire 2001, s. 161-179; Serdar Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar: 1930-1945*, İstanbul 2006; *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar* (haz. Ahmet Yaşar), İstanbul 2009; Kemalettin Kuzucu, “Kahvehanelerden Kıraathaneye Geçiş ve İlk Kıraathaneler”, *Türk Kahvesi Kitabı* (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2011, s. 161-208; A. Süheyl Ünver, “Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler”, *TED*, sy. 5 (1962), s. 39-84; a.mlf., “Yayın Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kıraathanesi”, *TTK Belleten*, XLIII/170 (1979), s. 481-490; Ali Budak, “Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyeh: Bir Sivil Eğitim Kurumu”, *Sivil Toplum*, sy. 6-7, İstanbul 2004, s.

103-122; Ahmet Yaşar, “Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 237-256; Uğur Kömeçoğlu, “The Publicness and Sociabilities of the Ottoman Coffeehouse”, *Jaunost-The Public*, XII/2, Ljubljana 2005, s. 5-22.

AHMET YAŞAR

KALEBEND

Osmanlı Devleti'nde bir ceza türü.

Arapça **kal'a** ve Farsça **bend** kelimelelerinden oluşan **kal'a-bend** sözlükte “kaleye bağlanmış, kalede hapsedilmiş kimse” anlamına gelir. Terim olarak suçluların kale surları içinde ikamete tâbi tutulup hisardan dışarıya çıkılmalarına izin verilmemesi şeklinde uygulanan bir cezayı ifade eder. Ayrıca kapalı mekânlarda tutulan mahkûmlara **zindan-bend**, bir ada üzerinde serbest dolaşmalarına izin verilenlere **cezîre-bend**, kaleye göre daha küçük olan, askerî amaçlarla yapılmış palankalarda tutulanlara **palanka-bend**, özellikle gayri müslim tebaadan olan suçluların manastırlarda muhafaza edilenlerine **manastır-bend**, kulelerde tutulanlara da **kule-bend** denilir.

Osmanlı Devleti'nde adam öldürme, yaralama, hırsızlık gibi cürümlerin ceza uygulamaları ehl-i örfe havale edildiğinden bunların karşılığında farklı cezalandırma şekillerine başvurulabiliyordu. Kalebentlik cezası siyasî suçlar dışında teşhir, para cezası, küreğe koyma, hapis, sürgün gibi ta'zir cezalarından biriydi. Bu ceza türü XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirgin şekilde uygulanmaya başlandı ve XVIII. yüzyılda yaygınlaştı (Erim, sy. 4 [1984], s. 80-81). Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre kalebentlik cezasına konu olan suçlar katil, yaralama, gasp, darp, adam kaçırma, zorbalık ve zulüm, hırsızlık, yol kesicilik, eşkiyalık, tezvirat, gammazlık, iftira, yalancı şahitlik, münecimlik, büyü yapma, ayyaşlık, meczupluk, divanelik, yasaklanmış erzak satma, İstanbul dışına erzak çıkarma, evinde suçlu saklama, borcunu ödememekte direnme, ekmek, simit, çörek gibi mamulleri eksik gramajlı pişirme, narhtan yüksek fiyata eşya ve yiyecek maddesi satma, kefilsiz olarak İstanbul'da, İstanbul'a bağlı yerlerde oturma, madrabazlık, ihtikâr, rüşvet, kalpazanlık, kalp para bulundurma, sahte belge (berat, ferman, i'lâm, mahzar vb.) düzenleme, sahte mühür kazıtma, düzmece davacılar ve şikâyetçilerle ferman ve berat alma, davalara karşı olarak adaletin tecellisi-

Büyükçekmece, Küçükçekmece, Çatalca, Silivri ve nahiyeleri-ne Rumeli'den gelen işsiz ve kefilsiz kişilerden gayri müslim olanın küreğe konulduğuna ve müslümanın kalebend edildiğine dair belge (BA, A.DVN.KLB, nr. 3/15)

ne engel olma, fitne, fesat, etrafına eşkiya toplama, devlet malının tahsiline, devlete ait erzak satışına, tahrire ve mekkâre ihracına mani olma, fahişelik, tecavüz, zina, ırza tasaddî, ev basma, kız ve kadın kaçırma, halkın işlerine müdahale, şeriate, padişah emrine ve zâbitlere itaat etmeme, görev mahalline gitmeme, ocak kanununa aykırı davranma, tutukluların firarına yardım etme, firarı önleyici tedbir almama, vakıf, zeâmet ve timar nizamına zarar verme, vakıf malını yağmalama, zimmete para geçirme, yeniçeri esâmîleriyle oynayarak karışıklığa yol açma, kalem işlerine hile karıştırarak hazineyi zarara sokma, devlet erkânı hakkında kahvehane vb. yerlerde dedikodu yapma şeklinde sıralanabilir (Koca, s. 27-33; İşbilir, sy. 4 [1984], s. 50-53).

Zikredilen suçları işleyen kişilerin yakalanması, haklarında hüküm verilmesi, kalebend edilecekleri mahalle gönderilmesi, daha sonra serbest bırakılması ait olduğu sosyal tabakaya göre birtakım farklılıklar arz etmektedir. Mağdur olan kişi kadiya başvurarak onun i'lâmıyla şikâyetini Dîvân-ı Hümâyûn'a ulaştırabildiği gibi bizzat kendisi divana arzual sunma hakkına sahiptir. Bu şikâyetler neticesinde suçlu sabit olanlar Dîvân-ı Hümâyûn'dan gönderilen hükümlerle mahkûm olurlardı. Şikâyet edilen kişi reâyâdan ise divandan tayin